

КП(б)У, вірив у правильність політики партії, в необхідність поглиблювати "українізацію". Не випадково силою партійної дисципліни, рішеннями ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У було запрограмовано хід процесу, виконавцями судової розправи над українською інтелектуальною елітою були відомі партійні і державні діячі. Вони не змогли розгадати задумів великого інквізитора, не зуміли піднятися над ідеологічними догмами, якими і керувались на процесі. Адже, як переконливо показано в книзі, юридичних, правових засад для цієї "справи", як і багатьох інших, не було.

Звичайно, тема і обсяг книги не дали змоги авторам детальніше прослідкувати долю вершителей процесу "СВУ". Було б доречно хоч якоюсь мірою торкнутись подій 1932—1934 рр. на партійно-державному олімпі УСРР. Це б дозволило більш рельєфно показати "хитру механіку" Сталіна, за допомогою якої він одних задушував руками інших, останніх відправляв на той світ зусиллями третіх і т. д. і т. п. Так було забезпечено той радикальний поворот в ідеології і політиці взагалі і в національній політиці зокрема, за яким український, а також інші місцеві національні рухи оголошені головною небезпекою. Термін "великоруський шовінізм" був назавжди виключений із лексику радянської партійно-політичної еліти і преси.

Книга Пристайка В. І. і Шаповала Ю. І. привертає увагу глибоким проникненням у сутність трагічних подій, багатим документальним матеріалом, розкриває перебіг однієї з цих подій в історії України. Це повний шани і скорботи вінок на уявну могилу безневинно загиблих за сфальсифікованим процесом "СВУ", всіх, хто постраждав у лещатах кровожерної машини сталінських репресій.

ШЕВЧЕНКО В. Ф.: (Київ)

Марта Богачевська-Хомяк

БЛИМ ПО БІЛОМУ.

ЖІНКИ В ГРОМАДСЬКОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ

1884—1939

К.: Либідь, 1995.—424 с.

Рецензована книга з'явилася наприкінці 1995 р., тобто через сім років після англomовного оригіналу, виданого Канадським інститутом українських студій в Едмонтоні. Оригінал здобув премії Асоціації славісток США та Антоновичів і користується популярністю серед західної діаспори.

Марта Богачевська-Хомяк народилася на Львівщині. З дитинства живе в США. Закінчила Пенсільванський університет і аспірантуру в Колумбійському університеті. Вивчала східноєвропейську історію, спеціалізувалася з історії Російської імперії. 1968 р. захистила докторську дисертацію з історії російської філософської думки другої половини XIX ст. 1976 р. надрукувала ґрунтовне дослідження про Сергія Трубецького та інших забутих російських філософів. Коли О. Прицак розпочав українознавчі дослідження в Гарвардському університеті, вирішила переорієнтуватися на історію України, якою захоплювалася з дитинства, і розпочати серію праць про українську інтелігенцію.

Наміри ці здійснилися наполовину: М. Богачевська-Хомяк справді стала спеціалістом з історії України, але зайнялася не інтелігенцією, а

жіночим рухом. Первісні наміри зруйнувала випадкова пропозиція Союзу українок Америки: написати невеличку книжку з історії українських жіночих організацій. За першою на цю тему працюю пішли друга, третя та ін. Тема цілком поглинула молоду дослідницю. Десять років інтенсивної праці реалізувалися в фундаментальній книзі, яка є предметом нашого аналізу.

Перш за все, пояснення вимагає її назва. Вона не формулює проблему, а дає філософське розтлумачення суті дослідження. Білим по білому — одна з найвишуканіших форм української вишивки: гладь білими нитками по білому полотну з вирізуванням. Щоб побачити білий візерунок довкола витятого простору, треба добре придивитись. Автор пояснює: "Такою і є роль жінки в українському громадському житті й історії України — треба уважно придивитись, щоб осягнути цю частіше оспівану, ніж вивчену "берегиню", — щоб зрозуміти: вирізування окреслює простір, а не його відсутність, і брак відомостей про жінок не означає, що жінок не було. Про них просто не писали".

У вивченні "жіночої проблематики" ми звикли до системи стереотипів, нав'язаної радянською концепцією історичного процесу. Жінки, молодь, діти — весь демографічний: зріз суспільства інтерпретувалася в ракурсі історії КПРС, не даючи цілісної, а головне — правдивої картини суспільного життя. На Заході "жіноча проблематика" здебільшого досліджувалася під знаком фемінізму як суспільно-політичної течії, що теж не давало цілісної картини. Багаторічні дослідження переконали М. Богачевську-Хомяк у тому, що жінки мають притаманне тільки їм місце в історії, і треба знайти нові підходи до теми, здатні забезпечити розкриття історичного змісту їх долі. Звідси вона робить справедливий висновок: справа не в жіночому питанні, а в потребі такої історії, де жінки не виступають як статисти.

На такий висновок дослідницю нашоухнула сама історія українського народу, який протягом століть не мав власної державної організації. Держави, у залежність від яких потрапляла Україна, не ставилися прихильно до її потреб. За цих умов український народ вижив тільки тому, що звик покладалися сам на себе — на громаду і громадські організації. У тому числі — на жіночу громаду і жіночі організації.

М. Богачевська-Хомяк стверджує, що вітчизняна історія вивчена неповно, оскільки дослідники часто звертали більше уваги на те, чого Україні бракувало, ніж на те, що вона мала. Наприклад, у працях істориків, не виключаючи найбільш визначних, детально простежувалися політичні події, в центрі яких — боротьба за державність, але майже не висвітлювалося життя громад. Справедливість такого твердження не підлягає сумніву. Автору треба віддати належне: своєю монографією, яка охоплює 55 років української історії, вона не повторює попередників, а подає досить цілісну картину під новим кутом зору.

Розробляючи поставлену тему, М. Богачевська-Хомяк фактично з нуля почала відтворювати джерельну базу. Щоб осмислити діяльність українських жіночих організацій, треба було починати із встановлення їх списку. Склалося так, що бібліографи і дослідники цим раніше не займалися. У більшості праць з історії України, особливо тих, які присвячувалися розвитку держави, церкви, культури та ідеології, жінки взагалі залишалися поза увагою. Коли у поле зору дослідників і потрапляли видатні жінки, то викладалися лише конкретні факти їх життя та діяльності, не більше.

Рецензована монографія важлива для дослідників не тільки безпосереднім змістом, тобто інтерпретацією виявлених автором джерел. Кожний, хто захоче продовжити тему, матиме можливість скористатися цією книгою як каталогом, в якому відтворено величезну кількість різноманітних джерел.

Найбільшу цінність мають неопубліковані джерела, знайдені дослідницею у Польщі, Чехії, Росії, Україні, США і Канаді. їх настільки багато, що в короткій рецензії можна подати лише сумарну оцінку: десятки архівних фондів і бібліотечних рукописних колекцій. Дослідниця брала інтерв'ю у деяких героїв своєї книги, зустрічалася з родичами або нащадками інших, використовуючи приватні колекції. Великий інтерес для майбутніх дослідників являють газети і журнали жіночих організацій, частина яких збереглася в одиничних примірниках тільки у державних або приватних архівах.

В англійських виданнях рецензованої книги (їх два) є бібліографічний розділ, в якому джерелознавча база дослідження детально охарактеризована. На жаль, в українському виданні з метою економії паперу збережені тільки посилання на джерела.

Аналізуючи діяльність українських жіночих організацій, М. Богачевська-Хомяк дійшла висновку, що в ній майже не відбилися феміністичні гасла. Це — не випадково. Фемінізм поширений тільки у демократичних суспільствах, де забезпечено права і свободи людини. Українок же мало обходила безпосередня ліквідація статевого приниження. Вони розглядали як головне поле своєї діяльності боротьбу за національні та соціальні права всього народу і вважали, що здобуття їх забезпечить й жіночу емансипацію. Хоч прямого зв'язку між емансипацією і демократизацією нема (інакше у демократичних країнах не існувало б жіночого руху), така спрямованість жіночого руху мала під собою об'єктивні підстави.

У книзі підкреслюється, що українські жіночі організації майже не приділяли уваги ідеологічним питанням, а ставили собі за мету сприяння розквітанню особистості, розвитку економіки, модернізації суспільства. Найбільше цінувався економічний, соціальний і культурний прогрес нації. Отже, зміст жіночого руху на українських землях був багатший, ніж у країнах Західної Європи та Америки. Разом з тим М. Богачевська-Хомяк зауважує, що безпосередні інтереси жінок та їх специфічна роль у громаді залишалися в літературі непоміченими.

Дослідниця вказує на те, що в кожній країні, де діяли українки, вони утворювали майже однакові за формою і змістом організації. Винятком є радянська Україна, де жіночий рух жорстко спрямовувався і контролювався державними структурами. Подібність дій викликала подібність умов життя. Російський і австро-угорський, а на іншому історичному етапі — польський, румунський і чеський уряди не зважали на інтереси українського населення, і жінки-українки змушені були допомагати собі і своєму народові власними силами.

У постановці проблеми М. Богачевська-Хомяк задекларувала подвійний фокус дослідження: історія жінок та історія українців. І справді, закономірності розвитку жіночого руху простежуються на широкому історичному тлі. Тому у читача, який добре орієнтується в деталях подій, виникає часом дивне враження: ніби йдеться про відомі події, але діючими особами в них виступають не звичні чоловічі постаті, а маловідомі жінки. Дослідниця виконала (і виконала блискуче) свою обіцянку: написати жіночу історію українського суспільства. Виявляється, що при такому підході історія є більш різнобарвною і багатогранною, ніж ми собі її уявляємо.

Здається, в усіх книгах з історії жіночого питання успіхи в емансипації жінок пов'язуються винятково з їх боротьбою за свої права. Такий висновок явно не відповідає дійсності. У рецензованій книзі досить фактів, щоб зробити трохи інший висновок: емансипація жінок розвивається в міру демократизації суспільства, а рушійною силою в ній виступають і чоловіки, які нерідко турбуються про забезпечення прав своїх дружин і особливо — доньок.

Книга М. Богачевської-Хомяк не позбавлена неточностей. Зокрема, недооцінюється значення селянської реформи 1861 р. (с. 37). Вказано, що для українських селян скасування панщини було символічним, бо землевласники залишали за собою більшу частину землі. Але панщина і землекористування — це різні речі. Ліквідація особистої залежності селян від поміщиків була революційним кроком уряду Олександра II. Вона започаткувала процес модернізації російського суспільства.

На с. 67 даремно вживається термін "гетто", який має зрозумілий кожному зміст. З контексту випливає, що мова повинна йти про смугу осілости — специфічний елемент політики царизму щодо єврейського населення імперії.

На с. 82 вказано, що після татаро-монгольської навали українські землі уклали політичний союз з Литвою і згодом опинилися в Польсько-Литовському королівстві. Фактично ж землі Київської Русі (всі білоруські, основна частина українських і певна частка великоросійських) були завойовані Литвою. Проблему політичного союзу ставити не варто, хоч вона часто порушується тими істориками, які хочуть видати бажане за дійсне Польсько-Литовського королівства не існувало. Річ Посполита — це дуалістична монархія, яка складалася з Польського королівства і Великого князівства Литовського. Після Люблінської унії 1569 р. українські землі потрапили якраз до Польського королівства.

Певна недбалість у формулюваннях допущена й на с. 176: в лютому 1917 р. цар зрікся престолу, і був створений Тимчасовий уряд. Микола II відмовився від влади 2 (15 за нов. ст.) березня. Тоді ж виник уряд князя Г. Львова. На цій сторінці вказано також, що в лютому 1917 р. (точніше, в результаті Лютневої революції) Україна повернулася до старої системи землеволодіння. Фактично ж питання про землеволодіння і землекористування надто складне, щоб обмежитись одним рядком. Відомо, що Тимчасовий уряд відкладав питання про землю до Установчих зборів.

На с. 178 помилково вказано, що Центральна Рада утворилася 13 березня (фактично — 7, за нов. ст. — 20 березня).

■ У М. Богачевської-Хомяк склалося спрощене уявлення про ставлення більшовиків до національно-визвольного руху і взагалі про національну політику уряду В. Леніна. В результаті книга має немало неточних формулювань, які стосуються цієї теми. Наприклад, таке: популярність української справи переконала навіть найортодоксальніших більшовиків у необхідності підтримки національно-визвольного руху (с. 188). Насправді більшовики не підтримували ні національно-визвольного руху, ні утворених ним органів (зокрема, Центральної Ради), ні утворених цими органами демократичних держав (зокрема, УНР). На відміну від прямолінійних білогвардійців, вони прагнули уникнути безпосередньої конфронтації з національно-визвольним рухом, і тому утворювали сурогати національних держав під своїм контролем. Це було технічно можливе внаслідок особливостей комуністичної диктатури, яка виступала на поверхні у вигляді радянської влади. Влада державної партії залишалася конституційно анонімною. Тому унітарній, суворо централізованій державі можна було надавати на папері якої завгодно форми, у тому числі форми федерації національних радянських республік, які користувалися нібито цілковитою незалежністю від центру. Якщо прийняти цю тезу (а вона спирається на безліч неспростовних фактів), то навряд чи можна погодитись і з такою фразою: "...визнання права України на справжню повну незалежність періодично викликало суперечки всередині партії" (с. 331).

М. Богачевська-Хомяк справедливо зауважує, що Москва розглядала українізацію як тимчасовий захід з метою повномасштабної інтеграції

української території (с. 345). Водночас загальний погляд на українізацію у рецензованій книзі не розходиться з помилковим ототожненням цього елемента національної політики державної партії й якісно іншого явища — національного відродження 20-х років. Звідси твердження на с. 336: курс на українізацію наштовхувався на осуд з боку ортодоксальних марксистів.

Українізація становила місцевий варіант коренізації, тобто укорінення партійно-радянського апарату в українському середовищі. Вона могла зустріти (і нерідко зустрічала) опір з боку апаратників, які воліли, щоб керовані ними народні маси пристосовувалися до їх мови, замість того, щоб самим пристосуватися до місцевої мови. У такій позиції нема теоретичної ортодоксальності "марксистів".

На с. 242 вказано, що в КП(б)У в 1926 р. налічувалося 1,5 млн. жінок. Насправді весь склад КП(б)У в той час не перевищував 170 тис. членів і кандидатів партії.

На с. 347 зазначено, що у заарештованій в 1926 р. Н. Суровцевої вимагали свідчень проти голови Держплану республіки Ю. Коцюбинського. У вказаний час Коцюбинський перебував на дипломатичній роботі поза межами СРСР. Головою Держплану та заступником Раднаркому УСРР він став у 1933 р.

Названі неточності й помилки не позначаються на основному змісті книга і тому не знижують її наукового рівня.

На закінчення — кілька зауважень про недоліки перекладу. Наші видавництва все інтенсивніше починають випускати українською мовою найгрунтовніші праці, що вийшли на Заході. З'явилася потреба у перекладачах-професіоналах. Однак кадри таких спеціалістів майже відсутні. Часто трапляється так, що перекладачем стає людина, яка знає мову, але не орієнтується в тексті, над яким працює. Результатом є спотворення оригіналу.

У рецензованій книзі прізвище перекладача не зазначене. Різна якість перекладу вказує на те, що книгу "роздерли" між кількома перекладачами. Трапляються розділи, перекладені вкрай погано. Чого вартий, наприклад, вираз "в губерніях і повітах Харкова, Полтави і Рівного" (с. 46). Та в оригіналі йдеться не про губернії і повіти, а про учбові округи (с. 15). На цій же сторінці сформульовано таку дилему: "Жінки вагалися — чи домагатися права на вищу освіту, щоб досягти рівня чоловіків, чи зректися освіти на користь праці для народу". Хоч би як вчитуватися в це речення, зміст залишається темним. Звертаємося до оригіналу: "Разом з бажанням здобути освіту зростала громадська активність жінок, передусім у здійсненні різних освітніх програм". Ось такий переклад.

Навчання в університетах було привілеєм чоловіків, і в Росії почали виникати університетські курси для жінок. В оригіналі написано: "Окремі курси для жінок університетського рівня були організовані в 1869 р. спочатку в Санкт-Петербурзі, згодом у Москві. На цих курсах професори викладали звичайні вступні дисципліни за університетською програмою" (с. 16). Читаємо переклад: "1869 р. засновано перші курси для жінок університетського рівня спочатку в Петербурзі, згодом у Москві. Програми курсів та більшість викладачів були ті ж самі, що й в університетах, але лекції проводилися окремо, щоб жінки своєю присутністю не розпорошували уваги студентів. Держава, яка безпосередньо наглядала за програмою навчання, вимагала, щоб тексти всіх лекцій були затверджені шкільними властями" (с. 47).

Як можна уявити собі присутність курсисток серед студентів, коли університети і курси — це різні установи? Звідки взяли шкільні власті, коли мова йде про університети? Як могли державні чиновники (а не держава, бо це абстрактне поняття) наглядати за програмами, коли уні-

верситети користувалися широкою автономією? Пропуски в тексті або, навпаки, безграмотні відсебенки, мовний примітивізм, спотворення дат — все це є у розділі, опрацьованому невдахою-перекладачем. На щастя, більша частина тексту англomовного видання потрапила у кращі руки, хоч всюди переклад далекий від досконалості.

С. В. КУЛЬЧНЦЬКИЙ (Київ)

Л. В. Таран

*ИСТОРИЧЕСКАЯ МЫСЛЬ ФРАНЦИИ И РОССИИ.
70-е годы XIX—40-е годы XX вв.*

К: Наукова думка, 1994. — 200 с.

Рецензована монографія присвячена порівняльній характеристиці розвитку французької і російської історичної думки останнього століття під кутом зору вивчення проблем Французької революції 1789 р. Основну увагу при цьому авторка зосереджує на з'ясуванні того, якою мірою дослідження цих проблем сприяло вдосконаленню наукових принципів історіографії в цілому, змінювало її парадигми як у Франції, так і в Росії.

Як відомо, російські, а після 1917 р. радянські історики виявляли значний інтерес до Французької революції кінця XVIII ст. При цьому вони багато запозичили з ідейної спадщини французької історіографії, хоча, в свою чергу, висунули чимало нових підходів, особливо у вивченні аграрного питання. Недаремно праця Н. І. Карєєва "Крестьяне и крестьянский вопрос во Франции в последней четверти XVIII века" (М., 1879) була перевидана у Франції напередодні 200-річчя революції 1789 р., а її автор визнаний "найвідомішим сьогодні автором з аграрного питання".

Вивчення спільного і особливого у розвитку методологічних принципів і концептуальних особливостей історичної науки Франції і Росії визначило хронологічні рамки рецензованої праці. Це був період, вважає авторка, коли у французькій історіографії "відбувся перехід від позитивістських поглядів на завдання історичного дослідження до методологічних принципів, сформульованих школою "Анналів" Л. Февра і М. Блока. В результаті "у французькій історіографії склалися ті наукові парадигми, які й нині багато в чому визначають її творче обличчя" (с. 7).

Щодо російської історичної науки, то з 70-х років XIX ст. в ній формується "російська історична школа", "теми її досліджень, а часто й висновки були відправною точкою розвитку першого етапу російської радянської історіографії революції 1789 р., що охоплює часовий проміжок з 1917 до 40-х років" (с. 7). Зазначимо, що нижні хронологічні рамки дослідження дуже умовні, бо 30-ті роки з точки зору зміни наукової парадигми не були етапом у радянській історіографії. Умовність цих рамок, очевидно, зрозуміла і дослідниці, бо в монографії вона оперує цілими блоками літератури як французької, так і радянської 40—80-х років, а в передмові справедливо зазначає, що "практично автор досліджував французьку і російську історіографію до початку 90-х років, оскільки лише з позицій сучасного знання можливий підхід до досягнень історичної науки вищезначеного періоду" (с. 7).

При цьому неможливо не відзначити творчий підхід авторки до проблеми періодизації розвитку науки радянського періоду. На противагу існуючій до останнього часу точці зору (див.: Очерки истории